

HIJ ZEI VAN NIET, MAAR KNIKTE VAN JA: DISTRIBUTIE EN DIACHRONIE VAN BIJWOORDEN VAN POLARITEIT INGELEID DOOR VAN

Jack Hoeksema

1. Performatief *van*

Voorkomens van het voorzetsel *van* zoals die in (1) hieronder zijn door Verkuyl (1976-77) bestempeld als “performatief *van*”:

- (1) a. Marion dacht van...die man heeft ze ook niet alle zeven op een rijtje.
- b. Dan gaan de mensen zeggen van...ja wat doen we nou eigenlijk?

Hij merkt hierover vervolgens op: “De stippels in deze voorbeelden geven een spreekpauze aan die niet zelden worden opgevuld met *eh*, waarna de rest van de zin in de directe rede wordt uitgesproken.” Zoals Romijn (1999) heeft laten zien, is het gebruik van performatief *van* kenmerkend voor gesproken taalgebruik.

Liever dan de niet helemaal gelukkige term *performatief* te gebruiken zou ik dit *van* het ‘aanhalende *van*’ willen noemen. Immers, het gaat hier om een introductie van een directe rede door middel van een aanhalingsmarkeerder, te vergelijken met bijv. ‘quotative *like*’ in het Engels, of *to* in het Japans. Foolen et al. (2006) spreken van het ‘quotatieve *van*’, maar die term komt mij te veel voor als vertaald Engels.

Vaak gaat een optreden van aanhalend *van* gepaard met de aanwezigheid van een werkwoord van communicatie (*verbum dicendi*) of cognitie, zoals *zeggen* en *denken* in (1). Daarnaast kunnen ook andere predikaten gecombineerd worden met aanhalend *van*, zoals de volgende voorbeelden van Foolen et al. (2006) laten zien:

- (2) a. Helaas is de tendens nu van het gaat niet meer.
- b. En dan zit ie met ’n smile van ik heb je geholpen.

Opmerkenswaard is verder dat *van* niet alleen directe rede kan introduceren, maar ook indirecte rede (Verkuyl 1976-77; Foolen et al. 2006):¹

- (3) a. Maar om nu te zeggen van dat het aansprekende muziek was nee.
- b. Je bidt onze lieve heer van dat ze erdoor heen komt.

Dit punt is essentieel voor dit artikel dat zich richt op een heel speciaal geval van aanhalend *van*, nl. *van*+bijwoord van ontkenning, resp. van bevestiging. Het

Nederlands kent er vier, waarvan twee directe rede en twee indirecte rede.² Direct zijn *ja* en *nee*, en hun indirecte tegenhangers zijn *wel* en *niet*. Vergelijk de beurtwisselingen in (4) en (5):

- (4) A: Kom je vanavond ook?
 B: Ja.
 A: Aha, dus je komt wel!
- (5) A: Komt je vriendin vanavond ook?
 B: Nee.
 A: Oh, ze komt dus niet.

Alle vier de uitdrukkingen komen voor na aanhalend *van*:

- (6) a. Ze knikte van ja.
 b. Hij schudde van nee.
 c. Ze beweerde van wel.
 d. Hij vond van niet.

Dit valt enigszins te verwachten, gezien de mogelijkheid van *van van* om zowel directe als indirecte rede te introduceren. Maar met deze eenvoudige constatering is de kous niet af, zoals we zullen merken in de volgende paragraaf.

2. Directe en indirecte aanhalingen

De werkwoorden in (6) zijn niet helemaal willekeurig gekozen. Een iets andere selectie had geleid tot veel slechtere resultaten:

- (7) a. *Ze knikte van wel.
 b. *Hij schudde van niet.
 c. *Ze beweerde van ja.
 d. *Hij vond van nee.

Deze observatie is des te bevreemdender, omdat er eigenlijk amper restricties zijn op directe aanhalingen. In een aanhaling is eigenlijk zo'n beetje alles mogelijk, inclusief stukjes Frans, onverstaanbaar gemompel, ongrammaticaal Nederlands, en niet tot enige taal behorende geluiden (cf. voor dit punt ook De Vries 2007):

- (8) a. Ze riepen van "Oui, monsieur!"
 b. Ik meende iets te horen van "Ga van die gnbrsddf af"
 c. Dan heb ik zoiets van "Ikke niet jou begrijpen, amigo!"
 d. Ik hoorde iets van "Tjsaoenk- tsjaoenk-tsjaoenk."

Waarom zijn dan de zinnen in (7) niet zo best? Het kan toch niet zo zijn dat sommige predikaten wel Franse uitingen of klanknabootsende geluiden kunnen inleiden, maar geen bona fide Nederlandse bijwoorden?

Laten, alvorens een poging te wagen om deze vragen te beantwoorden, eerst eens wat terminologie en een analyse introduceren. *Ja* en *nee* kan men aanduiden als polaire *pro*-vormen. Ze geven de polariteit (bevestigend of ontkennend) aan van een propositie uit de context, meestal een vraag:

- (9) A: Dus je vindt het leuk?
B: Ja. [= Ik vind het leuk]

- (10) A: Wil je mee?
B: Nee. [= Ik wil niet mee]

Als de vraag een negatieve presuppositie bevat, moet *nee* opgevat worden als een bevestiging van die presuppositie. Een ontkenning van die presuppositie kan worden uitgedrukt door, o.a., *jawel* of *toch wel*. Het Duits gebruikt in zulke gevallen *doch*. Als tegenhanger van bevestigend *wel* fungeert vaak *schon*.

- (11) A: Dus je gaat niet mee?
B: Nee. [= Ik ga niet mee]

- (12) A: Vind je het niet leuk?
B: Jawel. [= Ik vind het wel leuk]

- (13) A: Du bist nicht einverstanden?
B: Doch. [= Ich bin schon einverstanden]

Naast vragen kunnen ook mededelingen een voorkomen van *ja* of *nee* uitlokken:

- (14) A: Het is al 10 uur!
B: Ja.

- (15) A: Melk is goed voor je.
B: Nee.

Na een negatieve mededeling duidt het antwoord “Nee” op instemming, maar “Ja” laat zich hier niet gebruiken. Een mogelijkheid is dan om “Welles!” te gebruiken (zie noot 1), of anders iets als *Toch wel!*, enigszins analoog aan het Duitse *doch*. (Er zijn nog meer mogelijkheden, zoals *Niets daarvan!*, of *Integendeel!* die ik hier verder onbesproken zal laten.)

- (16) A: Melk is niet goed voor je.
B: Toch wel.

In het Duits bestaat geen directe tegenhanger van aanhalend *van*, maar worden polaire pro-vormen direct gecombineerd met het werkwoord:

- (17) A: Ist der Franz nun endlich fertig?
B: Ich glaube ja.
- (18) A: Ist der Franz einverstanden?
B: Ich glaube nein.
- (19) A: Ist der Franz nicht da?
B: Ich glaube doch.

Ik zal de vormen in (17)-(19) aanduiden als *directe aanhalingen*, omdat ze corresponderen met directe rede. Naast *ja*, *nein*, en *doch* vinden we in dit type constructie ook veelvuldige voorkomens van *schon* en *nicht*:

- (20) A: Sind Sie unter Umständen zum Töten bereit?
B: Ich glaube schon.
- (21) A: Sind wir zu spät?
B: Ich hoffe nicht!

Dergelijke gevallen zal ik aanduiden met *indirecte aanhalingen*.

In het Frans ziet een en ander er weer een tikje anders uit. In plaats van de kale aaneenschakeling van pro-vorm en werkwoord wordt er, als in het Nederlands, gebruik gemaakt van een onderschikkend element, het voegwoord *que*:

- (22) A: Est-elle jolie?
B: Je pense que oui.
- (23) A: Il est mort?
B: Je pense que non.

Wat er volgt op *que* is vervolgens een vorm die hoort bij de directe rede: *oui* en *non*. Indirecte aanhalingen analoog aan de Duitse gevallen in (20) en (21) zijn er niet. Het gebruik van het voegwoord *que* lijkt opmerkelijk, maar is kenmerkend voor dit type ellipsis in een aantal talen, onder meer ook het Spaans en het Albaans (Morgan 1973).

In het Engels daarentegen zijn directe vormen niet gangbaar en treft men alleen indirecte aanhalingen aan met *not* en *so*:³

- (24) A: Are you out of your mind?
B: I hope not / *no

- (25) A: Will it rain this weekend?
B: I believe so / *yes

Alleen bij verba dicendi zijn *yes* en *no* in de directe rede mogelijk: *She said yes, They told me no.*

3. Directe en indirecte aanhalingen als ellipsis

Van Craenenbroeck (2004) beschouwt korte antwoorden als *ja* en *nee* als elliptische structuren. Een dialoogje als (26) heeft de structuur aangegeven in (27):

- (26) A: Ben je boos?
B: Ja.

- (27) A: Ben je boos?
B: Ja ~~ik ben boos~~

Deze voorstelling van zaken heeft een aantal voordelen. Zo biedt het een verklaring voor die dialecten waarin korte antwoorden uit twee woorden bestaan, zoals een aantal Zuidnederlandse dialecten, maar ook bijv. het Middelnederlands, zoals te zien valt in het volgende fragmentje uit *Lanceloet en het hert met de witte voet*:

- (28) A: Vrient, sidi genesen?
B: Jaic, joncfrouwe, sonder wanc.

In deze dialecten bestaat een korte polair antwoord uit *ja/nee* + pronomen terugverwijzend naar het subject van de vraagzin. Dergelijke antwoorden kunnen we zien als elliptisch, maar met iets minder materiaal weggelaten:

- (29) A: Vriend, bent u genezen?
B: Ja ik ~~ben genezen~~

Verder biedt ellipsis een verklaring voor het gebruik van *nee* bij negatieve vragen. Vergelijk:

- (30) A: Dus je komt vanavond niet.
B: Nee.

Hier kan *nee* alleen instemming van B aanduiden. De weggelaten propositie is de presuppositie van de vraag van A:

- (31) A: Dus je komt vanavond niet.
B: Nee ~~ik kom vanavond niet~~

Zonder ellipsis kan *nee* ook niet-instemmend zijn:

- (32) A: Dus je komt vanavond niet.
B: Nee, ik kom vanavond wél.

In (32) lijkt de functie van *nee* te zijn het markeren van onenigheid met de door A gepresupponeerde propositie, terwijl *nee* in (31) eerder congruentie met de geëlideerde zin lijkt uit te drukken.

Voor korte antwoorden op vraagwoordvragen is een ellipsis-analyse ook vaak voorgesteld (Hankamer 1979, Merchant 2004, voor argumenten contra, zie bijv. Ginsburg & Sag 2000, Culicover & Jackendoff 2005). Vraagwoordvragen bestaan uit een focus (de vraagwoord-constituent) en een presuppositie, en het antwoord correspondeert met de focus van de vraag. Deze ellipsisanalyse kunnen we eenvoudig overplanten naar ingebedde korte antwoorden:

- (33) A: Wie neemt vanavond de honneurs waar?
B: Ik geloof van Piet.
- (34) A: Wanneer gaan ze trouwen?
B: Ik geloof van in juni.

In tegenstelling tot *wel* en *niet* zijn de ellipsisrestanten in de bovenstaande zinnen ook zonder *van* acceptabel:⁴

- (35) A: Wie neemt vanavond de honneurs waar?
B: Ik geloof Piet.
- (36) A: Wanneer gaan ze trouwen?
B: Ik geloof in juni.

Waarom *van* in deze gevallen optioneel is, maar in combinaties met *wel* en *niet* verplicht, zou ik niet weten.

Bij *verba dicendi* lijkt dit type ellipsis niet terug te gaan op directe, maar op indirecte rede.⁵ Dit mag, zacht gezegd, opmerkelijk heten, omdat *van* gewoonlijk gezien wordt als een markeerder van directe rede. Vandaar ook het gebruik van termen als *quotatief* of *aanhalend van*, een terminologie die voor zinnen als (2) hierboven ook zeker op zijn plaats lijkt. Toch zijn de intuïties voor beurtwisselingen als die in (37) tamelijk robuust:

- (37) A: Wie moet vanavond de honneurs waarnemen?
 B: Piet zei van ik.

Hier slaat *ik* niet op Piet, maar op de spreker, B. Laten we *van* weg, dan is ook directe rede mogelijk:

- (38) A: Wie moet vanavond de honneurs waarnemen?
 B: Piet zei: “Ik.” / Piet zei ik.

Wanneer we even afzien van de interpunctie, moeten we de uiting van B als ambigu opvatten tussen directe rede en indirecte rede.

De mogelijkheid van indirecte rede na *van* is uiteraard niet van belang ontbloomt voor ons betoog, omdat we ook indirecte vormen zien bij de bijwoorden van polariteit: niet *ja*, *nee*, die corresponderen met directe rede, maar *wel* en *niet*.

4. Factieve en niet-factieve predikaten

Lang niet alle predicaten laten zich combineren met *van niet* of *van wel*. Het ligt dan ook voor de hand om een selectierelatie te veronderstellen tussen PPs met aanhalend *van* en de predicaten waarmee die PPs worden aangetroffen. Immers, er is een groot verschil tussen de zinnen in (39) en die in (40):

- (39) a. Jan meende van niet.
 b. Piet riep van wel.
 c. Klaas hoopte van niet.
- (40) a. *Jan aarzelde van niet.
 b. *Piet vroeg van wel.
 c. *Klaas probeerde van niet.

Men zou kunnen denken dat alleen werkwoorden die een finiete *dat*-zin selecteren geschikte partners zijn van een voorzetselgroep als *van niet* of *vanwel*. Immers, de werkwoorden in (39) lijken in dit opzicht te verschillen van die in (40):

- (41) a. Jan meende dat het niet regende.
 b. Piet riep dat het wel regende.
 c. Klaas hoopte dat het niet regende.
- (42) a. *Jan aarzelde dat het niet regende.
 b. *Piet vroeg dat het wel regende.
 c. *Klaas probeerde dat het niet regende.

Dat het zo eenvoudig niet ligt, bewijst het gedrag van het werkwoord *weten*. Hoewel dit werkwoord zich goed laat combineren met finiete *dat*-zinnen, verenigt het zich allerminst van *van wel* of *van niet*:

- (43) a. Ik weet dat het regent.
b. Jij weet dat het niet regent.
- (44) a. *Ik weet van wel.
b. *Jij weet van niet.

Weten hoort tot de categorie van factieve werkwoorden (cf. Kiparsky en Kiparsky 1970), omdat de waarheid van een finiet complement gepresupponeerd wordt.⁶ Immers, zowel uit (45a) als (45b) mogen we concluderen dat het regende.

- (45) a. Piet wist dat het regende.
b. Piet wist niet dat het regende.

Wellicht minder bekend is, dat de combinatie *zeker weten*, in tegenstelling tot *weten*, niet factief is:

- (46) a. Piet wist zeker dat het regende.
b. ?Piet wist niet zeker dat het regende.

Zin (46b) klinkt een beetje onnatuurlijk, maar wordt beter bij contrast:

- (46) c. Piet wist niet zeker dat het regende, maar hij vermoedde het wel.

Waar het om gaat is dat (46b,c) niet de waarheid van de propositie *het regende* veronderstellen. Iets dergelijks geldt voor de combinatie *menen te weten*:

- (47) Piet meende te weten dat het regende.

Voor beide combinaties, *zeker weten* en *menen te weten*, geldt dat ze voorzetselgroepen als *van wel* en *van niet* kunnen selecteren:

- (48) a. Jan wist zeker van wel.
b. Piet meende te weten van niet.

Het lijkt er dus sterk op dat de notie factiviteit een rol speelt bij de selectie van dergelijke voorzetselgroepen. De voorbeelden in (49-51), die allemaal een factief predikaat bevatten, steunen deze veronderstelling:

- (49) A: Komt Piet ook?
B: *Hij betreurt van niet.

- (50) A: Jan besepte dat hij gewonnen had.
B: *En Piet besepte van niet.

- (51) A: Zou het gaan regenen?
B: *Het ergert me van wel.

We komen dan uit op de volgende hypothese:

- (52) Selectierestricties *van niet / van wel*
Predikaten die *van niet / van wel* selecteren kunnen ook een finiet,
niet-factief complement selecteren.

Aanvullende ondersteuning voor deze hypothese kan worden gevonden in het gedrag van predikatieve adjectieven. Vergelijk bijvoorbeeld de verschillen tussen *bang* en *blij*:

- (53) A: Gaat het regenen?
B: Ik ben bang van wel.

- (54) A: Gaat het regenen?
B: *Het is gek van niet.

Het predikaat *bang* is niet factief. Terwijl (55a) lijkt te impliceren dat het regent, doet (55b) dat niet:

- (55) a. Ik ben bang dat het regent.
b. Ik ben niet bang dat het regent.

Daarentegen is *gek* duidelijk wel factief. Zowel (56a) als (56b) impliceren namelijk dat het regent, en daarmee voldoet *gek* aan de klassieke test voor presuppositie:

- (56) a. Het is gek dat het regent.
b. Het is niet gek dat het regent.

Van enig belang is het tenslotte om op te merken dat selectie zo te zien niet strikt lokaal plaatsvindt. Als men *menen te weten* op klassieke generatieve wijze analyseert als een controle-werkwoord met een infinitiefcomplement, zou men verwachten dat de selectie-eigenschappen die van *weten* zijn. De verschillen tussen (44b) en (48b) wijzen echter in een andere richting. Kennelijk gedraagt *menen te weten* zich als een complex predikaat met zijn eigen, enigszins idiomatische eigenschappen. Bij finiete constructies is er geen sprake van een

complex predikaat en lijkt de mogelijkheid om *van niet* / *van wel* te combineren met *weten* uitgesloten:

- (57) a. *Ze meenden dat ik wist van niet.
b. *Ik meende dat ik wist van wel.

Enigszins vergelijkbaar met *menen te weten* is het geval van *kunnen zijn*. Net als *kunnen*, maar in tegenstelling tot *zijn*, laat de combinatie *kunnen zijn* de PPs *van wel* en *van niet* toe:

- (58) a. Het kan best zijn van wel.
b. Maar het kan ook zijn van niet.
c. *Het is van niet.
d. *Het is van wel.
e. Het kan ook wel van niet.
f. Het kan best van wel.

Dit is uiteraard lastig te verklaren, als we de selectie uitsluitend toeschrijven aan het hoofd, het werkwoord *zijn*, i.p.v. aan de combinatie *kunnen zijn*. Ook voor de selectie van *dat*-zinnen ligt een dergelijke veronderstelling in de rede, omdat het werkwoord *zijn* normaliter geen *dat*-zinnen selecteert, met uitzondering van een eigenaardig gebruik in concessieve zinnen:

- (59) a. Het is dat het regent, maar anders was ik gaan zwemmen.
b. Het kan zijn dat hij morgen niet meegaat. [niet concessief]
c. ??Het is dat hij morgen niet meegaat. [slecht, tenzij concessief]

5. Selecterende predikaten: corpusresultaten

In deze sectie worden de resultaten van een corpusstudie gepresenteerd. Om een algemene indruk te krijgen van de groep van werkwoorden en werkwoordelijke uitdrukkingen die *van niet* of *van wel* kunnen selecteren, heb ik een verzameling aangelegd van 950 voorkomens uit kranten, boeken en websites. Daarbij is (uiteraard) niet gezocht naar bepaalde werkwoorden, maar uitsluitend naar voorkomens van de vier uitdrukkingen *van niet*, *van wel*, *van ja*, en *van nee(n)*. Verschillen tussen *niet/wel* enerzijds en *ja/nee* anderzijds komen in sectie 7 aan de orde, alsmede diachrone verschuivingen in selectiepatronen.

Tabel 1: Predikaten die *van wel / van niet* etc. selecteren

aangeven	1	raden	1
aannemen	16	rekenen	4
aantonen	1	repliceren	1
antwoorden	36	roepen	2
bang	32	schatten	2
bekennen	3	schreeuwen	1
beloven	3	schijnen	6
besluiten	3	schudden	51
beter	20	smeken	1
bevinden	1	stellen	1
beweren	15	stotteren	1
bezweren	2	sustineren	1
bidden	1	ten antwoord geven	1
blijken	2	toegeven	2
de indruk hebben	3	tot antwoord krijgen	1
de indruk krijgen	1	tot antwoord ontvangen	1
denken	204	tot de conclusie komen	2
dunken	13	uitwijzen	1
eruitzien	1	van gevoelen zijn	1
fluisteren	2	vermoeden	16
geloven	82	veronderstellen	4
geraden	2	verstaan	4
geven	1	vertrouwen	1
gewend	1	verwachten	3
gissen	1	verwachting	1
het gevoel hebben	2	verzekereren	4
het idee hebben	2	vinden	68
het vermoeden hebben	1	volhouden	5
hoop	1	voor vast houden	1
hopen	50	voorkomen	1
horen	2	voorzien	1
kans hebben	1	vrees	1
knikken	33	vrezen	34
kunnen	2	wedden	6
kunnen zijn	2	wenken	1
leren	1	wensen	1
liever willen	1	weten	1
lijken	9	wijs maken	1
menen	45	zeggen	91
menen te weten	2	zeker	1
mompelen	1	zeker weten	11
oordelen	1	zich verbeelden	1
opbiechten	1	zijn kop verbeuren	1
overtuigd	2	zweren	4

Wat opvalt in Tabel 1 is dat er vooral werkwoorden van mentale activiteit (de zgn. *propositional-attitude verbs*) en werkwoorden van communicatie (*verba dicendi*) meedoen. Sommige woorden (zoals *sustineren*) verraden dat er in het corpus naast moderne zinnen ook wel voorkomens uit oudere teksten te vinden zijn. Meer over de historische dimensie van dit onderzoek staat in sectie 7 hieronder. Op enkele uitzonderingen na (waarvan de belangrijkste *bang* is) bevat de tabel amper adjectieven, en substantieven zijn helemaal schaars. De substantieven *hoop* en *vrees* komen beide eenmaal voor, maar stammen uit een van de vroegste teksten in het materiaal en zijn dus in geen geval representatief voor het moderne taalgebruik. Het gaat om een brief van P.C. Hooft, gedateerd 13-6-1632, waarin de drost van Muiden zijn onzekerheid uit over de voortgang van de (Tachtigjare) oorlog. De vraag is of een aantal schansen door prins Frederik Hendrik zijn veroverd. Hooft schrijft dan:

- (60) Voor mij, [ik] en weete wat denken, dobberende tussen vreeze van neen, ende hoope van jae.

(Voor het gemak heb ik het weggelaten subject van de zin even toegevoegd.)

Bij de werkwoorden van communicatie zitten naast de *usual suspects* als *zeggen*, *beweren*, *antwoorden* ook de twee werkwoorden die ontkenning en bevestiging middels hoofdbewegingen aanduiden, *schudden* en *knikken*. In de volgende sectie ga ik nader in op deze werkwoorden.

Opmerkelijk is ook dat het werkwoord *weten*, in weerwil van hetgeen hierboven is opgemerkt, eenmaal voorkomt in het materiaal. Overigens is dat opvallend weinig, omdat *weten* een van de meest frequente cognitieve werkwoorden is, en de combinatie *zeker weten* alleen al 11 keer voorkomt. Dat moet wel betekenen dat er iets is dat het gebruik van *weten* belemmert. Hierboven heb ik gesuggereerd dat die belemmerende factor het factieve karakter van *weten* is. Maar hoe zit het dan met dat ene voorkomen? Het gaat om een zinssnede uit de Handelingen van de Staten-Generaal 1815-1816:

- (61) Mogen onze koopvaardijschepen dan hetzelfde in Engeland en in Frankrijk doen? Gij allen weet van neen.

Het is waarschijnlijk dat sporadische gevallen als (61) hierboven toe te schrijven zijn aan het feit dat *weten* in oudere stadia van het Nederlands niet uitsluitend factief gebruikt werd. Tegenwoordig wordt de waarheid van een *dat*-zin die als complement dient bij het werkwoord *weten* voorondersteld, maar uit oudere teksten blijkt dat dit niet altijd het geval geweest is. Vgl. bijv. het volgende voorbeeld, uit 1821, dus uit nagenoeg dezelfde tijd als (61):

- (62) G. Brandt maakte op zijne afbeelding, die wij echter niet weten dat in het koper gebragt is, het volgend bijschrift: [..]⁷

Hier moet het wel gaan om een lezing die we tegenwoordig met een *of*-zin zouden uitdrukken:

- (63) G. Brandt maakte op zijn afbeelding, waarvan wij echter niet weten of ze in het koper gebracht is, het volgend bijschrift: [..]

Opmerkelijk is verder in de tabel ook het werkwoord *geven*. Op het oog past het niet bij de verba dicendi en psychologische werkwoorden, maar het voorbeeld is niettemin in orde:

- (64) God geve van niet.⁸

6. Vergelijking met brugwerkwoorden

Zwart (dit nummer) meldt een vermoeden van Pytsje van der Veen dat de werkwoorden die een ellipsispatroon toelaten van het type dat door (35) hierboven wordt geïllustreerd in het Fries dezelfde zijn als de werkwoorden die als zgn. brugwerkwoord kunnen dienen bij lange-afstandsverplaatsing (Erteschik-Shir 1973). Brugwerkwoorden zijn, zoals bekend, niet-factief (zie bijv. Kiparsky & Kiparsky 1970), en dit is natuurlijk een belangrijke overeenkomst met de groep van werkwoorden die in Tabel 1 optreden. Vgl. bijv.:

- (65) a. Wie denk je dat hij bedoelt?
 b. *Wat betreur je dat hij gedaan heeft?
 c. Wat wil je dat ik doe?
 d. *Wat gaf

Als we verder mogen aannemen dat de groep werkwoorden waar Zwart op doelt dezelfde is als de groep die optreedt met *van wel* of *van niet*, dan zouden we eens kunnen kijken in hoeverre de werkwoorden in Tabel 1 overeenkomen met de brugwerkwoorden in een corpus van lange-afstandsverplaatsingen. Ik heb in de loop der jaren aan de hand van mijn lectuur een dergelijk corpus aangelegd en de gegevens van na 1780 heb ik gebruikt om een tabel van gangbare brugwerkwoorden te maken (Tabel 2, hieronder). Het gaat om 963 voorkomens van werkwoorden en werkwoordelijke uitdrukkingen, dus nagenoeg evenveel als de 950 voorkomens in Tabel 1. Dit zal een vergelijking van de aantallen gemakkelijk maken.

Tabel 2: Brugwerkwoorden (voorkomens na 1780; N=963)

aanwijzen	1	twijfelen	1
begrijpen	18	van gedachten zijn	1
bejammeren	1	vaststellen	1
bekennen	4	verbeelden	2
beluisteren	1	verhoeden	2
bemerken	2	verkiezen	1
berekenen	1	verklaren	1
beseffen	1	verlangen	4
bespeuren	1	vermenen	1
betuigen	1	vermoeden	14
bevinden	1	vernemen	4
beweren	9	veronderstellen	4
bewerkstelligen	1	verstaan	1
decreteren	1	vertellen	1
denken	306	vertrouwen	6
dromen	1	verwachten	12
dunken	2	verzekerden	8
erkennen	4	verzoeken	3
gebruikelijk	1	vinden	34
geloven	28	voelen	9
geven	1	voor ogen staan	1
gevoelen	2	vooronderstellen	1
gewend	1	voorpreken	1
gissen	1	voorschrijven	1
hopen	36	voorspellen	3
horen	7	vragen	2
interesseren	1	vrezen	9
inzien	4	wachten	1
klagen	1	wenselijk voorkomen	1
leren	3	wensen	17
menen	59	weten	70
nagaan	1	willen	112
onderstellen	4	willen hebben	6
ontveinzen	1	zeggen	56
oordelen	7	zeker	3
opgeven	1	zich bewust	1
opmerken	1	zich flatteren	1
overtuigd	1	zich herinneren	3
rekenen	6	zich verbeelden	3
schande	1	zich vleien	3
schatten	1	zich voorstellen	8
schrijven	1	zien	17
te voorzien	1	zorg dragen	1
te wensen	3	zweren	1
tijding hebben	1		

Er zijn enkele duidelijke overeenkomsten tussen de beide tabellen, maar ook enkele spectaculaire verschillen. Het werkwoord *weten*, dat een zeer marginale positie innam in Tabel 1, komt maar liefst 70 keer voor in Tabel 2. Het lijkt onwaarschijnlijk dat dit geheel op conto geschreven kan worden van het feit dat in oudere teksten dit werkwoord soms niet factief gebruikt wordt, omdat niet-factief *weten* ook in oudere teksten niet al te frequent lijkt te zijn. Ook in vrij recente teksten komt bovendien *weten* voor als brugwerkwoord:

- (66) a. Ik deed nu werktuigelijk wat ik wist dat me te doen stond.⁹
 b. Op zijn tenen lopend [...] liep hij naar de plaats waar hij wist dat zijn accordeon stond¹⁰

Vermoedelijk is de eis dat brugwerkwoorden niet-factief zijn, niet absoluut. Ook het voorkomen van factieve werkwoorden als *erkennen* in Tabel 2 lijkt hier op te wijzen. In Tabel 3 hieronder geef ik de tien meest frequente brugwerkwoorden, hun frequentie in mijn corpus, en de tien meest frequente werkwoorden in het corpus met *van wel/van niet* PPs:

Tabel 3: Top 10 van Tabel 2, Top Tien van Tabel 1

Werkwoord	Als brugwerkwoord	Werkwoord	<i>van wel / van niet</i>
denken	306	denken	204
willen	112	zeggen	91
weten	70	geloven	82
menen	59	vinden	68
zeggen	56	schudden	51
hopen	36	hopen	50
vinden	34	menen	45
geloven	28	antwoorden	36
begrijpen	18	vrezen	34
wensen	18	knikken	33

Belangrijke overeenkomsten tussen de twee top-tiens zijn de hoge scores voor *denken*, *menen*, *vinden*, *geloven*, *zeggen* en *hopen*. Daar staat tegenover dat de nummer twee op de lijst met brugwerkwoorden, *willen*, niet voorkomt op de lijst met werkwoorden die *van wel/van niet* selecteren. Omgekeerd staan *antwoorden*, *knikken* en *schudden* niet op de lijst van brugwerkwoorden. De conclusie moet dan ook zijn dat de verzameling van brugwerkwoorden in belangrijke mate overlapt met de verzameling van werkwoorden die optreedt met *van wel* of *van niet*, maar dat beide verzamelingen niet identiek zijn. Ook is de ene verzameling geen deelverzameling van de andere.

7. Diachrone veranderingen

Aan het begin van dit artikel ben ik uitgegaan van de veronderstelling dat ‘performatief’ of aanhalend *van* een markeerder van directe rede is. Het ligt dan in de rede dat dit *van* zich goed laat combineren met *ja* en *nee*:

- (67) a. Hij riep van ‘Ja!’
b. Ze antwoordde van ‘Nee!’

In ouder Nederlands treffen we in overeenstemming met deze opvatting vooral voorkomens aan van dit type. Eigenaardig genoeg is dit niet alleen het geval bij werkwoorden van communicatie, maar ook bij andere werkwoorden, die men eerder met indirecte rede zou associëren, zoals *menen* en *hopen*:

- (68) a. Uytte Generaliteyt ingebracht zijnde off nyet dienstigh ende noodigh weesen soude nae ouder gewoonte een vast- ende beededagh uyt te schrijven, is verstaen van jae¹¹
b. [I]ck seggende van neen, teeckende niet.¹²
c. Hij meende van neen, dewijl men van Uwe Ms. Goede sentimenten volkomen was overtuigt.¹³
d. [D]e schrijver meent van ja¹⁴
e. Mijn vrouw hoopte van Ja.¹⁵
f. Wij willen hopen van neen!¹⁶
g. Zij antwoordde droogjes van neen.¹⁷

Geleidelijk aan worden deze vormen vervangen door varianten met *wel/niet*, vooralsnog met uitzondering van de werkwoorden van gezichtsbeweging *knikken* en *schudden*, die in dit geheel een status aparte innemen:¹⁸

- (69) a. Wij hopen van niet, mijn zoon!¹⁹
b. Gij meent van wel, Mijnheer of Mevrouw?²⁰
c. Men zegt van wel.²¹
d. Of nee, dat kon ook best van niet.²²
e. Maar Jopie was erg bang van niet.²³
f. Mij dunkt van niet.²⁴
g. Ik heb de indruk van wel.²⁵

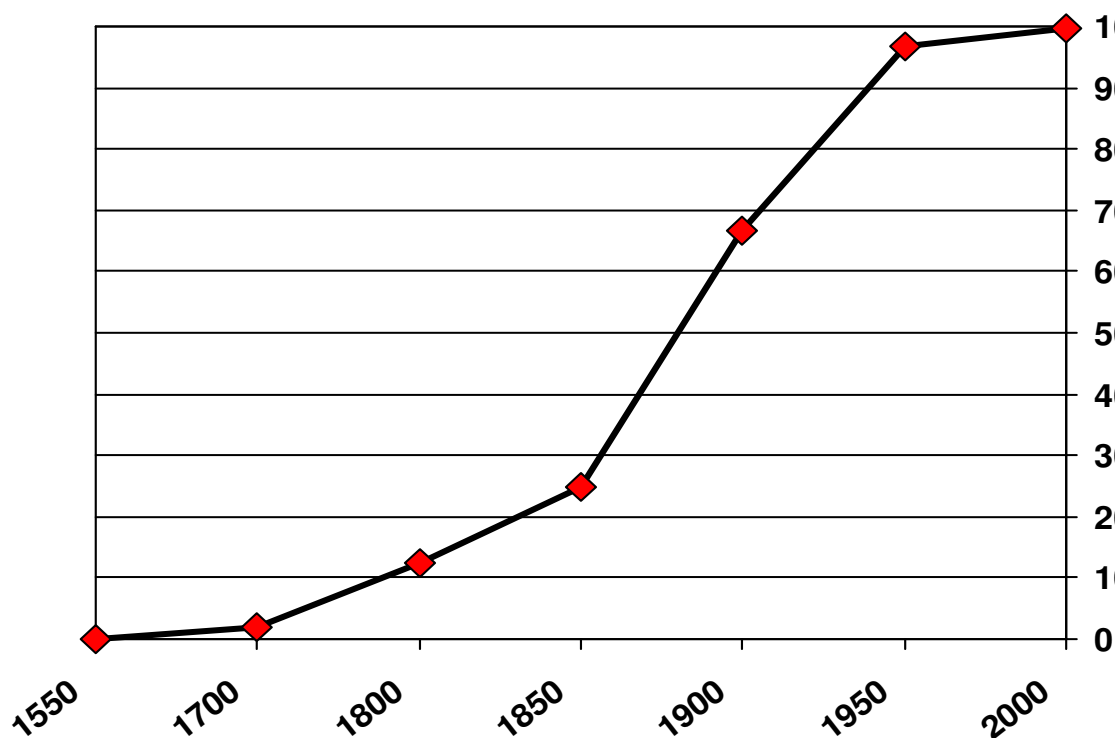
Tabel 4 hieronder geeft voor alle perioden de percentages directe (= *ja/nee*) en indirecte-rede (= *wel/niet*) bijwoorden van polariteit. Zoals meestal het geval is bij historisch corpusonderzoek, is er veel meer materiaal voor recente perioden dan voor bijv. vroegmodern Nederlands uit de 16de en 17de eeuw. Dit heeft te maken met de beschikbaarheid van online teksten. Let wel, de werkwoorden *knikken* en *schudden* zijn buiten de tabel gehouden.

Tabel 4: Directe vs Indirecte vormen

Periode	Direct	Indirect	% Indirect
1550-1700	20	0	0
1700-1800	49	1	2
1800-1850	14	2	12,5
1850-1900	39	13	25
1900-1950	37	74	66,6
1950-2000	12	349	96,7
2000-2007	1	255	99,6

Als we de percentages afbeelden in een grafiek, krijgen we een perfecte S-vormige curve. Dergelijke curves zijn kenmerkend voor veel soorten van diachronische veranderingen in taalgebruik (Kroch 1989, Lightfoot 1999). Figuur 1 laat zien dat de verandering in kwestie zo goed afgerond is. (De labels op de X-as geven steeds het begin van de periode aan: dus de data aangeduid met “1800” betreffen de periode 1800-1850, en die aangeduid met “1550” de langere periode 1550-1700.)

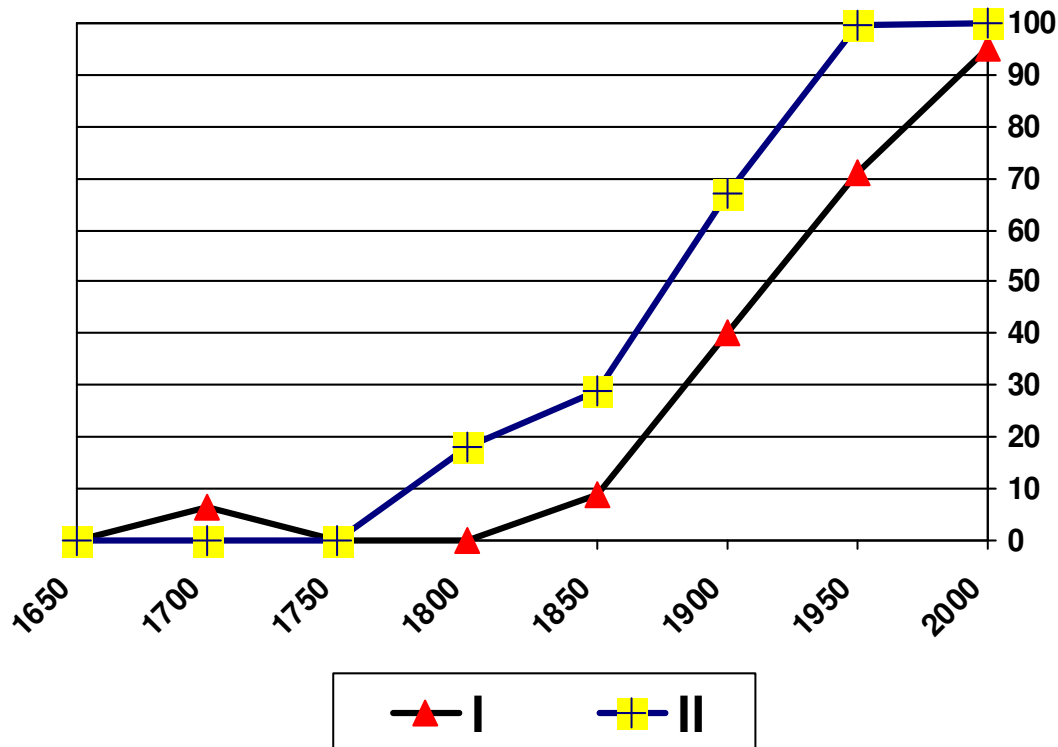
Figuur 1: Percentage indirecte vormen

In dit verband is het ook interessant om te zien hoe deze verandering te werk gaat in de verschillende klassen van werkwoorden. Van de werkwoorden uit tabel 1 zijn er een aantal die gemakkelijk een directe rede kunnen introduceren, zoals

zeggen en antwoorden. Er zijn er ook die gewoonlijk een indirecte rede in de vorm van een *dat*-zin regeren, zoals *hopen, geloven, vrezen, denken, vinden* en *menen*. In Figuur 2 hieronder zien we de percentages voor enerzijds *zeggen, roepen* en *antwoorden* (groep I) en anderzijds de groep *hopen, geloven, vrezen, denken, vinden* en *menen* (groep II).²⁶ (De overige, minder frequente werkwoorden zijn voor het gemak weggelaten uit de figuur.)

Figuur 2: Percentages indirecte vormen bij twee groepen van werkwoorden

Wat we zien is dat groep II de verandering van directe naar indirecte vormen sneller doorloopt dan groep I, maar dat de snelheid waarmee beide groepen veranderen (van 0% naar 100% in twee eeuwen) nagenoeg hetzelfde is. Dit is geheel in overeenstemming met Kroch's (1989) *constant rate hypothesis*. Volgens deze hypothese kunnen omgevingen verschillen in de mate waarin ze aanvankelijk een verandering ondergaan, maar de snelheid van de totale verandering (de tijd waarin de nieuwe vorm van 0% naar 100% gaat) is in iedere omgeving gelijk. Overigens is het lastig om de snelheid van de verandering precies te berekenen, wegens gebrek aan gegevens voor het begin van de verandering. Wat het voltooien van de verandering betreft is er veel minder reden tot twijfel omdat er aanzienlijk meer gegevens zijn voor de 20ste en 21ste eeuw.

8. Conclusies en vooruitblik

In dit artikel is de eigenaardige constructie *werkwoord + van + wel/niet* nader bekeken. Deze constructie lijkt nauw verwant te zijn met quotatieve constructies met zgn. “performatief” *van*. Op basis van een corpusonderzoek is vastgesteld dat de werkwoorden die betrokken zijn bij deze constructie niet-factief zijn, en dat de constructie geleidelijk aan veranderd is van een directe-rede constructie met *ja/nee* in een indirecte-rede constructie met *wel/niet*. Of er voor deze verandering een diepere reden is, weet ik niet. Wel is duidelijk dat de Europese talen veel variatie kennen tussen directe-rede constructies (zoals het Duits en het Frans) en indirecte-rede constructies (Engels). Deze verandering heeft zich iets eerder voltrokken bij werkwoorden die normaliter gepaard gaan met indirecte rede (zoals *geloven, menen, hopen*) dan bij werkwoorden die een directe rede kunnen inleiden, zoals *zeggen* of *antwoorden*. Alleen de werkwoorden van hoofdbeweging *schudden* en *knikken* gebruiken nog grotendeels het oude patroon met *ja/nee*. Maar ook bij deze twee werkwoorden lijkt gemorreld te worden aan oude zekerheden, getuige voorkomens als

- (70) a. De vrouw knikte van wel²⁷
 b. Andreas schudde van niet en glimlachte.²⁸

Het vermoeden ligt voor de hand dat ook deze werkwoorden de verandering van 100% directe vormen naar 100% indirecte vormen zullen ondergaan, maar dat zal de tijd moeten leren.

Wat onder meer nog ontbreekt aan deze studie is aandacht voor alternatieve constructies. Naast *ik denk van niet* kun je ook zeggen *ik denk het niet*, maar niet voor elk werkwoord is een dergelijk alternatief mogelijk. Vergelijk *Piet zei van niet* maar eens met *Piet zei het niet*. Deze laatste zin is in geen enkel opzicht een alternatief voor *Piet zei van niet*. Voor een vervolgstudie is dan ook een kwantitatieve en kwalitatieve studie van deze alternatieven zeer wenselijk.

Noten

¹ En in zuidelijke dialecten introduceert *van* ook tal van infinitiefcomplementen (cf. Van Craenenbroeck 2000, 2002):

- (i) Hij weigerde van mij in het restaurant binnen te laten.
- (ii) Ze verbood mij van haar nog langer te zien.
- (iii) Hij schijnt van da plezant te vinden.

Van Craenenbroeck (2002) schetst hoe de verschillende gebruikswijzen van *van* via een grammaticaliseringsscenario met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Overigens ontbreekt een uitgebreidere studie van de geschiedenis van zinsinleidend *van* vooralsnog.

² Eigenlijk zijn er nog twee: *welles* en *nietes*. Dit zijn varianten van *wel* en *niet* die uitsluitend als korte uitingen te gebruiken zijn, en dan niet als antwoord op vragen, maar als tegenspraak van beweringen, en wel van negatieve beweringen in het geval van *welles* en van positieve beweringen in het geval van *nietes*:

- (i) A: Je bent helemaal niet blij met je kadootje.
B: Welles!
- (ii) A: Ben je blij met je kadootje?
B: Ja! / *Welles!

Na performatief *van* komen deze twee laatste woorden niet of nauwelijks voor:

- (iii) Ik meen van wel / *welles.
- (iv) Ze hopen van niet / *nietes

Het feit dat *welles* en *nietes* uitsluitend voorkomen als korte uitingen, en niet als zinsdelen, kan verklaren waarom beide woorden niet in indirecte-rede constructies als (iii)-(iv) mogen optreden. In directe rede zijn ze, uiteraard, wel mogelijk:

- (v) Hij riep steeds maar van “Welles!”

In hun gebruik als tegensprekers van eerdere mededelingen zijn *welles* en *nietes* te vergelijken met wat Craenenbroeck (2004) heeft genoemd de *Short Do Replies*, een speciale constructie die in Vlaamse dialecten voorkomt, zoals de volgende voorbeelden uit het dialect van Wambeek:

- (vi) A: Marie zie Pierre geirn.
B: Z'en duut. [= ze niet doet = nietes]
- (vii) A: Marie zie Pierre nie geirn.
B: Ze duut. [= ze doet = welles]

³ Pullum & Huddleston (2002: 849) wijzen erop, dat sommige elliptische contexten *so* en *not* toestaan, mits er iets voorafgaat aan deze woorden:

- (i) Is the city beautiful? Apparently so / Apparently not / Most definitely so / Most definitely not.

Zonder *apparently* of *most definitely* waren de antwoorden niet grammaticaal. Iets dergelijks lijkt zich ook voor te doen in het Nederlands:

- (ii) Is deze stad mooi? Misschien wel / Vast en zeker niet / Hopelijk wel / Waarschijnlijk niet

Pullum & Huddleston wijzen er verder op, dat na een PP *not* wel mogelijk is, maar *so* niet. Hier wijkt het Nederlands, voorzover ik kan overzien, af van het Engels:

- (iii) Does it rain much? On the whole not / *on the whole so
- (iv) Regent het veel? Over het algemeen niet / Over het algemeen wel

⁴ Zie ook het artikel van Zwart in dit nummer (Zwart 2007). Ik deel overigens zijn mening niet dat werkwoorden als *beweren* zijn uitgesloten van ingebedde ellipsis. Zo acht ik de antwoorden in (i-ii) volstrekt acceptabel:

- (i) A: Wie heeft de opdracht gegeven?
B: Ze beweren (van) Piet.
- (ii) A: Waar staat die toren dan?
B: Ze zeiden in Parijs.

⁵ In een enkel geval lijkt directe rede wel mogelijk:

- (i) Piet riep van ikke!

Zin (i) is voor mij ambigu tussen directe en indirecte rede. Waarom sommige zinnen zich gemakkelijker lijken te lenen voor een directe-rede lezing dan andere, is vooralsnog een raadsel.

⁶ Soms worden werkwoorden als *weten* gerekend tot een speciale groep van *semifactieve* werkwoorden (Karttunen 1971, Hooper 1975). Een kenmerkende eigenschap van deze groep is dat de presuppositie gemakkelijker kan worden opgeheven. Zo lijkt zin (i) nog steeds te veronderstellen dat het complement *that I have not told the truth* waar is, terwijl (ii) dat niet doet.

- (i) It is possible that I will regret later that I have not told the truth.

- (ii) It is possible that I will know later that I have not told the truth.

Andere werkwoorden die tot de semifactieve groep worden gerekend zijn causatieven en inchoatieven van *know*, zoals *learn*, *find out*, *realize*.

⁷ P.G. Witsen Geysbeek, Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters. Deel 1 ABE-BYN. C.L. Schleijer, Amsterdam 1821, blz. 450.

⁸ Ken Follett, *Sporen naar de dood*, vert. Marga van Duin, A.W. Bruna, Utrecht, 2000.

⁹ Sue Grafton, *C staat voor Crimineel*, vert. Ingrid Tóth, De Boekerij, Amsterdam, 1996 [1^e dr 1988], blz. 237.

¹⁰ Marcus Heeresma, *Anna*, Bert Bakker, Amsterdam, 1989 [1e dr 1977].

¹¹ Notulen Staten van Holland, 31-10-1640.

¹² *Journal van Constantijn Huygens, den zoon*, dl. 2, Kemink en Zn., Utrecht, 1877, blz. 316. [tekst uit circa 1690].

¹³ Anthonie Heinsius, brief aan koning/stadhouder Willem III, 4-2-1702. In: *Archives ou Correspondance inédite de la maison de l'Orange-Naussau*. Serie 3, deel 3.

¹⁴ De boekzaal der geleerde waerelt, dl 68, 1749, blz. 404.

¹⁵ *Jonker op de Heerenbrink onder Lierderholthuis. De briefwisseling (1734-1773) tussen Hendrik Arent van Oldeneel en Alexander W.D. van Hugenpoth*, ed. G.A. Hutten, Stichting IJsselacademie, Kampen, 2001, blz. 281.

¹⁶ H.N. van der Tuuk, brief, in: *Een vorst onder de taalgeleerden*, KITLV, Leiden, 2002, blz. 351.

¹⁷ Emile Zola, *De buik van Parijs*, vert. J.J. Schwencke, 's Gravenhage/Utrecht, z.j. [1902].

¹⁸ Het vroegste voorbeeld van een indirecte vorm dat ik tot nog toe heb kunnen vinden is: *myn man syden van niet* (uit: Maria ter Meetelen, *Wonderbaarlyke en merkwaardige gevallen* [etc.], uit 1748, herdrukt in L. van den Broek en M. Jacobs, red., *Christenslaven. De slavernij-ervaringen van Cornelis Stout in Algiers (1678-1680) en Maria ter Meetelen in Marokko (1731-1743)*, Zutphen: De Walburg Pers, 2006, blz. 257).

¹⁹ J.F. Oltmans, *De schaapherder*, De Kern, Bussum, z.j., blz. 599 [1838].

²⁰ W. Kloos, *Veertien jaar literatuur-geschiedenis*, deel II, S.L. van Looy, Amsterdam, 1904, blz. 28.

²¹ Louis Couperus, *Eline Vere*, Veen, Amsterdam, 1992 [1889], blz. 263.

²² Theo Thijssen, *Kees de Jongen*. In: *Verzameld Werk*, dl 1, Athenaeum, Polak en Van Genneep, Amsterdam, 1994 [1923], blz. 564.

²³ A.M. de Jong, *De wereldreis van Bulletje en Boonestaak*. Ontwikkeling, Amsterdam, z.j. [1923-1924], blz 92.

²⁴ H.F.A. van der Lubbe, *Woordvolgorde in het Nederlands*, Van Gorcum, Assen, 1978 [1958], blz. 69.

²⁵ Sue Grafton, *B van Bedrog*, Maarten Muntinga, Amsterdam, 1996 [1987], blz. 17.

²⁶ De ruwe aantallen waarop de percentages in Figuur 2 zijn gebaseerd worden gegeven in de volgende tabel:

Periode	Groep I: indir	Groep I: dir	% indir	Groep II: indir	Groep II: dir	% indir
1650-1700	0	12	0	0	1	0
1700-1750	1	16	6	0	10	0
1750-1800	0	12	0	0	13	0
1800-1850	0	6	0	2	9	18
1850-1900	1	10	9	10	25	29
1900-1950	10	15	40	37	18	67
1950-2000	24	10	71	232	1	99,5
2000-2007	21	1	95	148	0	100

²⁷ Uit: www.vaart.nl/familie/sofa0310.htm .

²⁸ Uit: www.marco-h.nl/soldaat.htm.

Bibliografie

- Craenenbroeck, Jeroen van
 2000 'Complementerend van: een voorbeeld van syntactische variatie in het Nederlands.' In: *Nederlandse Taalkunde* 5, 133-163.
- 2002 'Van as a marker of dissociation: Microvariation in Dutch.' In: C. J.-W. Zwart en W. Abraham (red.), *Studies in Comparative Germanic Syntax*. John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia, 41-67.
- 2004 *Ellipsis in Dutch dialects*. Proefschrift Universiteit Leiden.
- Culicover, Peter W. en Ray Jackendoff
 2005 *Simpler Syntax*. Oxford University Press, Oxford, etc.
- Erteschik-Shir, Nomi
 1973 *On the nature of island constraints*. Dissertatie, MIT.
- Foolen, Ad, Ingrid van Alphen, Eric Hoekstra, Henk Lammers, Harrie Mazeland en Esther Pascual
 2006 'Het quotatieve van. Vorm, functie en sociolinguïstische variatie.' *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen*, no. 76.
- Ginsburg, Jonathan en Ivan A. Sag
 2000 *Interrogative Investigations: The Form, Meaning and Use of English Interrogatives*. CSLI, Stanford.
- Hankamer, Jorge
 1979 *Deletion in Coordinate Structures*. Garland, New York.
- Hooper, Joan B.
 1975 'On assertive predicates.' In: John P. Kimball, ed., *Syntax and Semantics*, vol. 4, 91-124.
- Karttunen, Lauri
 1971 'Some observations on factivity.' *Papers in Linguistics* 4, 55-69.
- Kiparsky, Paul en Carol Kiparsky
 1970 'Fact,' in: M. Bierwisch en K. Heidolph, red., *Progress in Linguistics*, Mouton, Den Haag, 143-173.
- Kroch, Anthony S.
 1989 'Reflexes of Grammar in Patterns of Language Change.' *Language Variation and Change* 1-3, 199-244.
- Lightfoot, David
 1999 *The Development of Language. Acquisition, Change and Evolution*. Basil Blackwell, Malden/Oxford.
- Merchant, Jason
 2004 'Fragments and ellipsis.' *Linguistics and Philosophy* 27-6, 661-738.
- Morgan, J.L.
 1973 'Sentence fragments and the notion 'sentence'', in: Braj B.

- Kachru, Robert B. Lees, Yakov Malkiel, Angelina Pietrangeli and Sol Saporta, red., *Issues in Linguistics: Papers in Honor of Henry and Renée Kahane*. University of Illinois Press, Urbana/Chicago/London, 719-751.
- Pullum Geoffrey K. Pullum & Rodney Huddleston
2002 'Negation.' Chapter 9 van Rodney Huddleston en Geoffrey K. Pullum, eds., *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge, etc.
- Romijn, Kirsten
1999 'Ik schrijf van niet, maar ik zeg van wel.' *Tabu* 29-4, 173-176.
- Verkuyl, H.J.
1976-77 'Het performatieve *van*', *Spektator* jg. 6, no. 7/8, 481-483.
- Vries, Mark de
2007 'The representation of language within language: a syntactico-pragmatic typology of direct speech.' MS, RUG.
- Zwart, Jan-Wouter
2007 'Over het enten van interpolaties.' Dit nummer.